

STANDART TÜRKÇEDE SES OLAYLARININ SEBEP-SONUÇ İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE YENİDEN SINIFLANDIRILMASI*

COŞKUN, Mustafa Volkan**
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Ülkemizde yapılan ses bilgisi çalışmaları, modern fonetik araştırmaları çerçevesinde yöntem, terim, sınıflandırma, açıklama gibi yönleriyle incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bildiride sadece Standart Türkçedeki ses olaylarının oluşum safhaları ve sebepleri ele alınmıştır. Yapılan incelemede ses olaylarının görünür şekliyle ele alındığı, düşünceye ve düşündürmeye yönelik açıklamalar yapılmadığı; çalışmalarda hatalar bulunduğu; uygulanan yöntemlerin birbirinden farklı olduğu; sınıflandırma ve terim adlarında birlik kurulamadığı görülmüştür.

Ses olayları, ses birliklerinin akustik ve artikulatorik özellikleri göz önüne alınarak: **1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme** başlıkları altında toplanmış; ses olaylı kelimelerin gelişimleri, ara tanıkları da gösterilerek, eş ve art zamanlı olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fonetik, ses olayları, benzeşme, aykırılışma, ses türemesi, ses düşmesi, yer değiştirme.

ABSTRACT

Phonological studies realised in our country are focused on method, term, classification, explanation etc. and based on modern phonetic researches. In the presentation, only the constitution phase of phonic cases and their reasons in standart Turkish language are handled. At the end of the study it was found out that: phonic cases are dealed apparently and do not include explanation towards thought and thinking; there are mistakes in some studies; the methods applied are different from each other; and there are no constitutions in classification and terms.

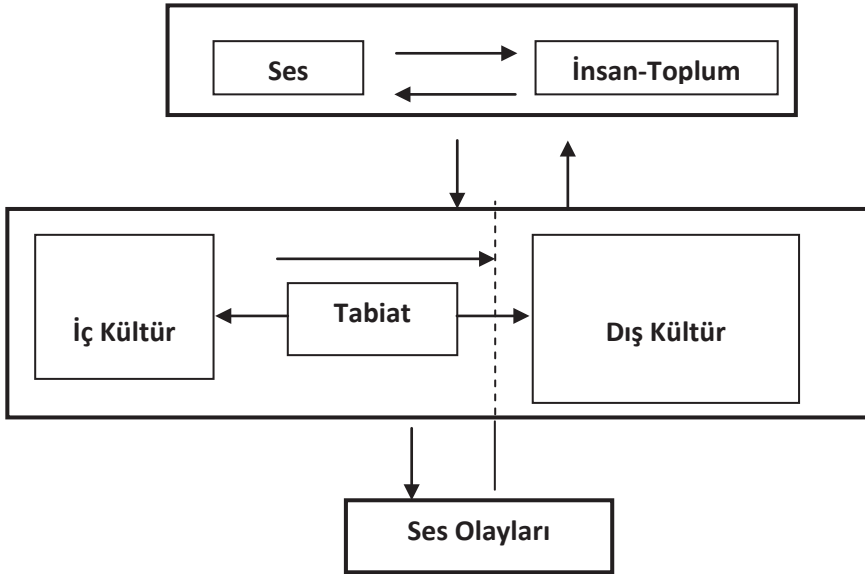
* Bu araştırma Muğla Üniversitesi, Fonetik Araştırma ve Uygulama Merkezi, Dr. Atilla Kırıl Fonetik Lâboratuvarı'nda yapılan uygulamalı çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur. Araştırmamıza konu olan kelime ve kelime gruplarını oluşturan ses ve ses grupları değişik denek ve çalışmalarla akustik, artikulatorik, psikolojik ve fizyolojik açılardan değerlendirilmiş, çok yer tutacağı için, sadece madde başı mahiyetinde olan kelime ve kelime grupları makaleye dâhil edilmiş, yapılan ölçümlerin aritmetik değerleri verilmemiştir.

** Muğla Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

Considering acoustics and articulatorics features of phonic constitutions, the phonic cases were entitled as: **1. Simulation, 2. Contariety, 3. Epenthesis, 4. Phone-Drop, 5. Metathesis.**

Key Words: Phonetic, phonic case, simulation, contariety, epenthesis, phone-drop, metathesis.

Dilin ilk oluşum döneminde bir araya gelerek kelimeleri oluşturan sesler, zaman içinde uzak ve yakın çevre etkileriyle bazen düşer, bazen benzeşir veya aykırılaştırılır, bazen yer değiştirir; bazen de başka bir ses topluluğu içinde türeyebilirler. Bu tür ses olaylarına sebep olan unsurlar; yerleşim bölgelerinin tabiat özellikleri ve olayları, toplumdaki iç kültür değişimleri, oluşumları ve dış kültürlerin etkileridir. İnsan ve toplum fizyolojisi, psikolojisi; tabiat özellikleri ve olayları, iç ve dış kültür unsurlarıyla çok yönlü etkileşime girerek ses olaylarının oluşmasını sağlarlar. Ses ve insan bir arada yaşayan iki önemli canlı varlıktır ve anlamlı yaşayabilmek için birbirlerine muhtaçtırlar. Ses olaylarının oluşum sebepleri ve döngüsü aşağıdaki tabloyla ifade edilebilir:

Ses olaylarının temelinde, en az çaba harcama kanunu yatar, oluşumlarında rastgelelik yoktur. Bazı kişilerin ürettikleri, ancak yaşadıkları topluma mal olmamış ses olayları, ferdi ses olaylarıdır, bunlar sadece kişinin fizyolojik veya psikolojik durumuyla ilgilidir. Bu tür ses olaylarında toplumun fizyoloji ve psikolojisi kabullenici değildir.

Art ve eş zamanlı dil bilinci çerçevesinde gerçekleştiği için, toplumun benimsediği ses olaylarının sebeplerini, günümüz teknolojisiyle tespit etmek

mümkün hâle gelmiş bulunmaktadır. Laboratuvar ortamında, akustik, psikolojik ve artikülasyon fonetik verilerinden faydalanarak ses olaylarının sebepleri ortaya konulabilir.

Ülkemizde ses bilgisi bölümü, dil bilgisi kitaplarının birinci bölümlerinde yer almaktadır. Ses bilgisi bölümü, diğer bölümleri oluşturan morfoloji ve sentaks bölümlerinin taşıyıcısı olduğu için, bu doğrudur. Ancak günümüzde fonetik-morfoloji, fonetik-sentaks ilişkisi bilimsel olarak araştırılmadığı için, ses bilgisi bölümleri amaca uygun olarak düzenlenememiştir. Bu yönüyle bakıldığında, ses bilgisi bölümleri, bilimsel temellere oturtulamamış, sadece görüneni ifade eder olmaktan öteye götürülemediği. Bütün ses bilgisi bölümleri hemen hemen birbirinin tekrarıdır. Söz konusu bölümlerde, laboratuvar verilerinden faydalanılarak ortaya konmuş artikulatorik, akustik ve psikolojik fonetikle ilgili bilgiler yoktur. Bu da yazılanların bilimselliğine gölge düşürmektedir. Bölümlerde tarihî süreç göz ardı edilmiştir. Tarihî süreçten, **bar** > **var** gibi değişikliklerdeki ses olaylarını sadece **b+** > **v+** değişikliği şeklinde aktarmak anlaşılmalıdır. Önemli olan, öğrencilere ve ilgilienlere bu tür ses olaylarının sebeplerini açıklamak ve kavratmak, böylece onların düşünme ve yorumlama kabiliyetini güçlendirerek, diğer ses olayları hakkında da yorum yapabilmelerini sağlamaktır.

Mevcut kitapların ses bilgisi bölümlerinde dikkati çeken hususlar şu şekilde sınıflandırılabilir (Konumuz ses olayları olduğu için, sadece bu yönüyle bir değerlendirme yapılmıştır).

1. Aynı ses olayı için farklı terimler kullanılmaktadır.¹

¹ SESLERİN BİRLEŞMELERİ, Ses türemesi, Konsonant düşmesi, Orta hece vokalinin düşmesi, Orta hece vokalinin değişmesi, Vokal birleşmesi (kontraksiyon), Yer değiştirme (metatez), Başta konsonant türemesi (protez), Hece düşmesi (haploloji), İki vokalın yan yana gelmesi (hiatus), Konsonant ikileşmesi, Benzeşme (asimilasyon), Aykırılma (disimilasyon), Yuvarlaklaşma, TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES HUSUSİYETLERİ, Uzun vokal bulunmaması, *o/ö* vokalleri, İnce *a*, Kapalı *e*, Orta hece vokali, *j* sesi, *f* sesi, *h* sesi, Başta bulunmayan sesler, Sonda bulunmayan sesler, Sedalılışma ve Yumuşama, Diftong, İkiz konsonant, Başta çift konsonant bulunmaması, Sonda çift konsonant, Başta ve sonda üç konsonant bulunmaması, Ortada üç konsonant, İnceltici sesler, *r* sesi, İstanbul Türkçesi, Kesme, Ses uyumları, Vokal uyumu, Vokal-konsonant uyumu, Konsonant uyumu, TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES DEĞİŞMELERİ, (Ergin 2003: 49-94); II. Kısım: Seslerin Birleşmesi 1. Dilim: Hece, I. Hecenin yapısı, I.A. Hecenin oluşması, I.B. Hecenin çeşitleri, II. Türkçenin heceleri, II. A. Düzenli hece, II. B. Düzensiz hece, II. C. Hece bölümü kanunu, III. Hecelerin birleşmesi, III. A. Eklemede III. B. Öbkleşmede 2. Dilim: Oturuşma, I. Ses düşmesi, I. A. Sesdeşlerin düşmesi I. A. 1. Damaksıların düşmesi, I. A. 2. Damaksıların çeşitlenmesi, I. A. 3. Bölünlülerin düşmesi, I. A. 4. Başka sesdeşlerin düşmesi, I. B. Soslilerin düşmesi, I. B. 1. Orta Hece Düşmesi, I. B. 2. Eklemede düşme, I. B. 3. Başta sesli düşmeleri, II. Ses türemesi II. A. Sesli Türemesi, II. B. Sesdeş Türemesi, II. B. 1. Öntüreme, II. B. 2. İçtüreme, III. Ses dönüşmesi, III. A. Yabancı kelimelerle çatışma, III. A. 1. Dereceli Büzülme, III. A. 2. Toplanma, III. B. Göçüşme, 3. Dilim: Bitişme ve Kaynaşma, I. Bitişmenin esasları, I.A. Bitişme durumları, I. B. Çatışmanın giderilmesi, I.B.1. Düşmeyle ekleme, I.B.2. Türemeye ekleme, I. B. 3. Ekleme şeklinin değişmesi, II. Kaynaşma, II.A. Basit birleşme, II. B. Büzülmeyle birleşme, III. Kısım: Seslerin Benzeşmesi, 1. Dilim: Soslilerin Benzeşmesi, I. Dil ve dudak benzeşmeleri I. A. Dil Benzeşmesi, I. B. Dudak benzeşmesi, II. Eklerde sesli uyumu, II. A. Eklerin seslilenmesi, II.B. Eklerin sınıflanması: III. Sesli uyumu

2. Bilgi yanlışları bulunmaktadır.

2.1. Ses olayları yanlış olarak adlandırılmaktadır. Meselâ: Türkçede ses olaylarında kaynaşma teriminin kullanılması doğru değildir. **Kahve altı** > **kahvaltı** gibi gelişmeler, kitaplarda kaynaşma, vokal birleşmesi, ünlü birleşmesi

kanunları, III. A. Dil ve dudak uyumu kanunları, III.B. Genel sesli uyumu kanunu, IV. Sesli uyumunun sonuçları IV. A. Düz sıradan kelimeler, IV. B. Yuvarlak sıradan kelimeler, IV.B.1. Seslisi dar eklerde, IV.B.2. Seslisi geniş eklerde, V. Sesli uyumunun tarihçesi, V.A. Osmanlıcada, V.B. Yeni Türkçede, VI. Sesli uyumuna aykırı haller, VI. A. Türkçe kelimelerde, VI.B. Yabancı kelimelerde, 2. Dilim: Seslilerle sesdeşlerin benzeşmesi, I. İçste ünlüleşme, I.A. Tabanların soneslerinde, I.B. Eklerin soneslerinde, I. C. Birleşiklerde, I. D. Eklerin ön seslerinde, II. Sesdeşlerde atlama, II. A. Kurallı atlama, II. B. Aykırıklar, III. Seslilerde darlaşma, III. A. Düz seslilerde, III. A. 1. İlk hecede, III. A. 2. Orta hecede, III. B. Yuvarlak seslilerde, IV. Seslilerde inceleme, IV. A. Tam inceleme, VI. B. Yarı inceleme, V. Dudak seslerinin benzeşmesi, V. A. Seslilerin yuvarlaklaşması, V. B. Sesdeşlerin dudaksıllaşması, 3. Dilim: Sesdeşlerin benzeşmesi, I. Sesleşme benzeşmesi, I. A. Katı sesdeşlerin benzeşmesi, I. A. 1. Eski kelimelerde, I. A. 2. Eklemede, I. B. Bölünlülerde benzeşme, I. C. Sesdeş uyumu kanunu, I. D. Sesdeş uyumunun sonuçları, II. Boğumlanma benzeşmesi, II. A. Dudaksıllaşma, II.B. Genizsileşme II. C. Damaksıllaşma, III. Ayırışma, III. A. Doğrudan ayırışma, III. B. Dağılıma ve çift değişme (Banguoğlu, 2000: 52-113); Kaynaşma, Düşme, Aşınma, Orta hece yutumu, Ünlü uyumu, Ünsüzlerin benzeşmesi, Yumuşama (Gencan, 1971: 37-44/49-51); 2.1.2.2. Türkçe kökenli kelimelerde bulunmayan ünsüzler, 2.1.2.3. Söz başında bulunmayan ünsüzler, 2.1.2.5. Söz sonundaki ünsüzlerin durumu, 2.1.3. Ses uyumları, 2.1.4. Yardımcı sesler (Demir-Yılmaz, 2003: 158-165); Türkçenin ses bilim özellikleri, Sesler, Ünlüler, Ünsüzler, Kaynaştırma ünsüzleri, Ses değişimleri: Darlaşma, Benzeşme, Yuvarlaklaşma, Ayırışma, Türeme, Düşme, Ötümlüleşme, Kaynaşma, Ünlü çatışması, İkileşme (Çotuksöken, 2001: 97-103); Türkçe kelimelerdeki ses uyumları, Türkçedeki ses değişiklikleri, Ses türemesi, Ses düşmesi, Ses benzeşmesi, Başlıca ses değişiklikleri (Gülensoy, 2000: 324-330), İlerleyici benzeşme, Gerileyici benzeşme, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ötümlüleşme (Ünsüz yumuşaması), Ötümsüzleşme (Ünsüz sertleşmesi), Ses düşmesi, Ses Türemesi, Ses Değişmesi, Ünlü çatışması, Seslem (Hece yitimi), Kaynaşma, Ulama (Bilgin, 2006: 80-108); Ses özellikleri, Ses olayları, Değişmeler, Benzeşmeler, Düşmeler, Tekleşme, Ünlü birleşmesi (kontraksiyon), Hece düşmesi (hoploloji), Hece kaynaşması, Türemeler – İkizleşme, Göçüşmeler (Metatez) (Ercilasun, 2005: 84-96); Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünsüz uyumu, Ünlü-ünsüz uyumu, Ses olayları, Benzeşmeler, Değişmeler, Türemeler, Düşmeler, Göçüşmeler (Oyar, 2006: 52-59); SES OLAYLARI, a. Genel, b. Ünlü düşmesi, c. Ünlü Türemesi, ç. Büzülme/Hece kaynaşması, d. Daralma, Genişleme, e. Öndamaksıllaşma, Artdamaksıllaşma, f. Düzleşme, Yuvarlaklaşma, g. Kısalma, Uzama, ğ. Ünlü birleşmesi, h. Ünsüz türemesi, i. Ünsüz düşmesi, ı. Göçüşme, j. Benzeşme, k. Aykırılışma/Başkalaşma, l. Hece düşmesi, m. İkizleşme, Tekleşme, n. Ötümlüleşme, Ötümsüzleşme, o. Süreklileşme, ö. Diğer Morfofonetik Nöbetleşmeler (Eker 2002: 219-233); Ses uyumları, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünsüz uyumu, Ünlü-ünsüz uyumu, Ses olayları, Benzeşme, Benzeşmezlik, Ses düşmesi, Ses Türemesi, Kaynaşma, Ses aktarması, Orta hece ünlüsünün değişmesi, İki ünlünün yan yana gelmesi, Ünsüz ikizleşmesi, Yuvarlaklaşma, Daralma, Türkçe kelimelerde belli başlı ses özellikleri, Uzun ünlü bulunmaması, *o/ö* ünlüleri, *İnce a*, *Kapalı e*, Türkçede bulunmayan ünsüzler, Türkçede başta bulunmayan ünsüzler, Sonda bulunmayan ünsüzler, Sürekli ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi, Başta çift ünsüz bulunmaz, Sonda çift ünsüz bulunması, Üç ünsüz bulunması, Türkçede inceltici ve daraltıcı ünsüzler, Kesme (Boz, 2006: 79-88); Ses olayları, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünlü/ünsüz benzeşmesi, Ötümlüleşme, Daralma, Ses Türemesi, Ses düşmesi, Benzeşme, Ulama, Türkçenin ses özellikleri (Bozkurt, 2004: 119-130), Ses değişimleri, Benzeşme, Benzeşmezlik, Ünlü uyumları, Ses düşmesi, Ses türemesi, Ünlü çatışması, Ünlü daralması, Ünsüz değişimi, Ünsüz benzeşmesi (Demir, 2004: 41-83), Ses olayları, Ses türemesi, Ses silinmesi, Hece düşmesi, Benzeşme, Ünlü yaklaşması, Aykırılışma, Kaynaşma, Yer değiştirme, İkizleşme, Ses değişimleri, Ses özellikleri (Güneş, 2003: 58-74).

(kontraksiyon), hece binişmesi gibi başlıklar altında toplanmaktadır. (Boz, 2006: 84), (Ergin, 2003: 51), (Banguoğlu, 2000: 65), (Oyar, 2006: 59), (Güneş, 2003: 61), (Ercilasun, 2005: 95), (Bilgin 2006: 106), (Çotuksöken, 2001: 103), (Eker 2002: 223). Bu tür ses olayları; ünlü düşmesi, eğer ünsüz düşüyorsa, ünsüz düşmesi şeklinde adlandırılmalıdır. (Demir 2004: 58), (Gülensoy, 2000: 328). Farklı iki sesin kaynaşması ve bu iki sestten farklı bir sesin meydana gelmesi, kaynaşma olayını ifade eder. Türkçede böyle bir durum söz konusu değildir. Burada **e** ünlüsü, düşmekte ve **kahvø**² ile **altı** kelimesi birleşerek **kahvaltı** kelimesini oluşturmaktadır. Bunun sebebi de **a** ünlüsünün yatay frekansının, **e** ünlüsünün yatay frekansından yüksek olmasıdır.

Sıra+y+ı, ev-i-m gibi kelimelerdeki **+y+** ve **-i-** sesleri için, **kaynaştırma ünlü ve ünsüzleri** terimleri kullanılmaktadır. Kaynaştırma terimi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, kaynaşan seslerin, ses değerlerinin farklılaşarak, tek bir ses hâlini almasını ifade eder ki, böyle bir durum Türkçede yaşayan kelimelerde mevcut değildir (Çotuksöken, 2001: 101), (Bilgin, 2006: 82), (Güneş, 2003: 71), (Demir, 2004: 73). Bu terim yerine bağlama ünlüleri, bağlama ünsüzleri, bağlantılı ünlüler, bağlantı ünlüleri veya bağlayıcı ünlüler, bağlayıcı ünsüzler terimleri kullanılmalıdır. (Çotuksöken, 2001: 101), (Demir-Yılmaz, 2003: 163), (Bilgin 2006: 81). Bu terimler içinde en uygunu, anlamı hem semantik hem de fonetik açıdan karşıladığı için, bağlayıcı ünlü ve bağlayıcı ünsüz terimleridir (Korkmaz, 2003: 28). Yardımcı ünlü, yardımcı ünsüz, ünsüz türemesi, türeme terimlerini de kullananlar vardır. (Gülensoy, 2000: 326), (Ercilasun, 2005: 86), (Boz, 2006: 84), (Bozkurt, 2004: 123), (Banguoğlu, 2000: 73), (Ergin, 2003: 51), (Eker, 2002: 196).

2.2. Açıklamalarda yanlışlıklar vardır. Bazı kitaplarda **deriyle** vb. kelimesinde olduğu gibi, **ile** kelimesiyle birleşik yapılarda, **i-** ünlüsünün düştüğü ve yerini **+y-** ünsüzüne bıraktığı ifade edilmektedir (Bozkurt, 2004: 123). Bazılarında, **i-** ünlüsünün **+y-** yarı ünlüsüne dönüştüğü şeklinde ifadeler bulunmaktadır (Çotuksöken, 2001: 103), (Gülensoy, 2000: 319), (Tufan, 2004: 71). Doğrusu, **deri ile > EAT-DK3 deri-y-ile > ST deriyøle** gelişmesindeki gibi, önce iki ünlü arasında bir yarı ünsüz türemekte, sonra **ile** kelimesindeki **i-** düşmektedir (Banguoğlu, 2000: 98).

3. Ses olayları sadece görünür yönüyle ifade edilmektedir. Ses olaylarında **ET tolu > ST dolu, ET köç > ST göç** gibi değişimler, sadece **t+ > d+**, **k+ > g+** değişimleri olarak görünür yönleriyle ifade edilmekte, sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendirilip açıklanmamaktadır.

4. Standart Türkçe'deki ses olaylarıyla ağızlardaki ses olayları ayrı bölümler hâlinde ele alınmamaktadır.

² ø işareti, düşen sesin yerini belirtmek için kullanılmaktadır.

³ EAT-DK: Eski Anadolu Türkçesi-Dede Korkut. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı II, Ankara 1991.

Kitaplarda ses olaylarına verilen örnekler standart Türkçeden seçilmelidir, çünkü okuyanlar, ağızlarından verilen kelimeleri standart Türkçe kelimeler olarak algılayabilirler. Aynı ayrı ağızlara ait karakteristik ses olayları, örnekleriyle ayrı bir başlık altında toplanmalı, bunların ağızlara ait olduğu vurgulanmalı, sunulan örneklerin oluşumu ve gelişimi hakkında bilgi verilmelidir.

5. Ses olayları farklı farklı sınıflandırılmaktadır; sınıflandırmaları yaparken, laboratuvar verilerinden faydalanmalı ve sınıflandırmalarda görüş birliği sağlanmalıdır.

6. Ses olaylarından art ve eş zamanlı ses olaylarında tarihî dönemler arasında karşılaştırma yapıyorsa, art zamanlı (**ET sarıg> ST sarı**); aynı dönem içinde karşılaştırma yapıyorsa eş zamanlı (**Cumhuriyet dönemi ST gelmiyor > Cumhuriyet dönemi ST gelmiyor**) açıklaması yapılmalıdır.

7. Yazıya yansımış olan kelimelerdeki ses olayları (**Ar. faide > fayide >> fayöda**) ile yazıya yansımamış, sadece standart dilde sözlü olarak ifade edilen ses olayları ayrı ayrı belirtilmemektedir (**böyle > bö:le, yazsın>yassın, rast gelsin >ras gelsin, pahalı>pa:lı, tuhaf >tuaf**).

8. Ses olaylarından özellikle ses değişimlerinde, seslerin nitelik ve nicelikleri ya hiç ifade edilmemekte ya da eksik ifade edilmektedir. Ses olaylarındaki sebep-sonuç ilişkisini ortaya koyabilmek, öğrencilerin düşünme ve yorumlama kabiliyetlerini güçlendirebilmek için, sık sık seslerin nitelik ve nicelikleri üzerinde durulmalıdır. Seslerin nitelik ve niceliklerini tespit edebilmek için, fonetik laboratuvarında deneyli çalışmalar yapılmalıdır.

9. Standart Türkçe'deki ses olaylarında ara geçişler gösterilmemektedir. Ara geçişlerin tespitinde, art zamanlı tanıklar için, tarihî lehçelere; eş zamanlı tanıklar için Anadolu ağızlarıyla, çağdaş Türk lehçelerine başvurulmalıdır. Anadolu ağızlarına başvurmak, kelime ve kelime gruplarındaki ses olaylarının başlangıç safhası çoğunlukla ağızlarda gerçekleştiği için çok önemlidir; bu bakımdan, ülkemizde ağız araştırma ve çalışmalarına en üst seviyede önem verilmelidir ve daha fazla vakit kaybetmeden, ağızlar dijital atlası, ağızlar tasnif atlası, ağızlar ses atlası, ağızlar kelime atlası ve ağızlar çekim atlası olmak üzere beş ana atlas oluşturulmalıdır. Aksi takdirde, kültürümüzü ifade edecek, taşıyacak ve birçok bilimsel çalışmaya temel teşkil edecek olan ağız özelliklerimiz yok olup gidecektir.

Bu çalışmada ses olayları sınıflandırılırken, örneklerde sadece standart Türkçeye mal olmuş ses olaylarını içeren kelimelere yer verilecektir. Ağızlarla ilgili ses olaylarının tasnifi daha derin ve kapsamlı bir araştırma ve çalışmayı içerdiği için, konuyla ilgili ayrı bir çalışma yapmak gerekir. Bu çalışmada ara tanıklar için, sadece gereken yerlerde Anadolu ağızlarına başvurulmuştur.

Standart Türkçe'deki ses olaylarını: **1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme** başlıkları altında toplamak yeterlidir.

Dildeki ses olaylarının çoğunluğu, seslerin birbirini çekmesi ve itmesi neticesinde oluşmaktadır. Seslerin birbirini çekmesi, benzeşmeyi sağlamakta; seslerin birbirini itmesi, aykırılışmaya (benzeşmezliğe) sebep olmaktadır. Tarih içinde uzun süre bir arada yaşayan sesler, bir zaman sonra birbirlerini itebilmektedirler; bunun sebebi, canlı olduklarından, seslerin de tıpkı insanlar gibi kendilerine özgü mizaçlarının olmasıdır. Ses-insan ve toplum ilişkisi, üzerinde çok araştırma yapılması gereken karmaşık bir ilişkidir. Bu ilişkinin gerçekleşmesinde, birbirleriyle etkileşim içinde bulunan tabiat ve kültür unsurları, insan-toplum psikolojisi ve fizyolojisi en belirleyici etkenlerdir. Toplumların şekillenmesinin temelinde de insanlar arasındaki benzeşme ve benzeşmezlikler yatmaktadır. Birbirine benzer karakterler, aile, grup ve toplumu oluşturabilmekte, birlikte yaşayabilmekte veya zaman içinde anlaşamayıp ayrılabilen, ayrılan karakterlerin yerlerini başka karakterler alabilmektedir. Derecesine göre benzeşmezlikler; aile, grup ve toplum oluşturamamaya veya önceden oluşan grup üyelerinin bir süre sonra birbirlerinden ayrılmalarına sebep olmaktadır. Yaşayan varlıklar olan sesler arasındaki ilişki de tıpkı insanlar arasındaki ilişkiye benzemektedir. Bu sebeple, her iki canlı varlığın hayatında da benzeşme ve benzeşmezliklerin olması kaçınılmazdır.

1. Benzeşme

Benzeşme, kelimelerde seslerin nitelik ve nicelik bakımından birbirlerine benzer durumda olduğunu veya benzer duruma geldiğini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Ses değişmelerinin çoğu, benzeşmeyle olur. Başka bir ifadeyle benzeşme, kelimenin içindeki bir sesin, kelimedeki diğer bir sesin yerine, kendisine nitelik ve/veya nicelik bakımından benzeyen başka bir sesi davet etmesi olayıdır. Benzeşme olayında önce bir sesin reddedilmesi, sonra onun yerine başka bir sesin getirilmesi söz konusudur. Benzeşmenin sebeplerini tespit edebilmek için, dili meydana getiren seslerin bütün özelliklerinin eksiksiz olarak bilinmesi gerekir. Seslerin tek başlarına veya kelime, kelime grubu, cümle içindeki akustik, artikulâtorik, psikolojik değerleri farklı olabilir; bunların tespiti teknolojiden faydalanılarak yapılmalıdır.

Benzeşme; ünlü benzeşmesi, ünsüz benzeşmesi, ünlü-ünsüz benzeşmesi olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilir.

Dil bilgisi kitaplarında sadece Banguoğlu (Banguoğlu, 2000: 78), kalınlık-incecik uyumu (Ergin 2003: 70), (Güneş 2003: 68), (Ercilasun, 2005: 84)⁴ ve

⁴ Kalınlık-incecik uyumu, dil bilgisi kitaplarında değişik adlar altında gösterilmektedir. Dil benzeşmesi (Banguoğlu, 2000: 79), önlük-artlık uyumu (Demir-Yılmaz, 2003: 161), (Eker, 2002: 206), büyük ünlü uyumu (Bozkurt 2004: 119), (Çotuksöken 2001: 98), (Bilgin 2006: 85),

düzlük-yuvarlaklık uyumunu (Ergin 2003: 72), (Demir-Yılmaz, 2004: 161), (Ercilasun, 2005: 85), (Güneş, 2003: 69)⁵, benzeşme başlığı altında toplamıştır. Söz konusu uyumların terim adları, akustik, fizyolojik ve semantik açıdan doğru adlardır.

Kalınlık-incelik uyumu kuralı, başlangıçtan günümüze kadar süregelen yerleşik bir kuraldır. Türkiye Türkçesi'nde eklerin kalın ve ince olmak üzere iki şekillerinin bulunması, uyumun düzenli bir hâl almasını sağlamıştır. Bu uyumda adından da anlaşılacağı üzere, kalın ünlüyü kalın ünlü, ince ünlüyü ince ünlü takip etmektedir.

Adıyla açık olarak kendini ifade eden düzlük-yuvarlaklık uyumu, istisnaları olmakla birlikte, özellikle Latin asıllı alfabeğe geçişten sonra yerleşik bir hâl almıştır. Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Türkçe dönemlerinde bugünkü biçimiyle bir düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktu. Eski Anadolu Türkçesi'nde (**bildür-, degül, yolu, devletüm, yasduk**), Eski Türkçeye (**ürkit-, tünli, tüşdi**) nazaran uyumsuzluk çok daha fazlaydı.

Her iki uyumda da kesin kurallar vardır. Bu kurallarla beslenmiş olan bilinçler, zamanla seslerin benzeşmesini sağlayarak, dilde kurala uymayan kelime ve kelime gruplarını, ses bakımından uyumlu hâle getirmektedirler.

“EAT-TS⁶ **ol bir** > **oö bir** AA [**obir**]⁷ >AA **öbir*** >ST **öbür**” artzamanlı gelişmesinde olduğu gibi, zaman içinde hem ünsüz düşmesi, hem de benzeşme olmaktadır. Burada dar-düz-ince ünlü, geniş-yuvarlak-kalın ünlü yerine geniş-yuvarlak-ince ünlünün geçmesini sağlamış ve böylece gerileyici uzak yarı benzeşme neticesinde kalınlık-incelik uyumu sağlanmıştır. Diğer aşamada geniş-yuvarlak-ince ünlü, dar-düz-ince ünlü yerine yuvarlaklık bakımından kendine benzeyen yuvarlak-düz-ince ünlüyü ilerleyici uzak yarı benzeşme

(Gülensoy, 2000: 317), (Demir, 2004: 51). Kalınlık-incelik uyumu terimi, benzeşme olayını hem akustik hem de semantik bakımdan karşıladığı için uygundur. Büyük ünlü uyumu semantik ve akustik açıdan çağrışım yapmamaktadır. Dil benzeşmesi terimi de fizyolojik bir yaklaşım olmakla birlikte, olayın içeriğini ifade edememektedir. Önlük-artlık uyumu terimi, standart Türkçede *ı* sesi orta damak bölgesinde oluştuğu için uygun değildir. Bu durum yapılan yüzden fazla deneyle ispatlanmıştır. *I* sesi, hem Anadolu ağızlarında hem de standart Türkçede orta damak bölgesinde oluşmaktadır.

⁵ Düzlük-yuvarlaklık uyumu, dilbilgisi kitaplarında, küçük ünlü uyumu (Bilgin, 2006: 86), (Gülensoy, 2000: 318), (Demir, 2004: 53), (Bozkurt, 2004: 120), (Çotuksöken, 2001: 98), dudak benzeşmesi (Banguoğlu, 2000:79), dudak uyum (Eker, 2002: 207) başlıkları altında anlatılmaktadır. Küçük ünlü uyumu terimi, akustik, fizyolojik ve semantik açıdan yerinde bir terim değildir. Dudak benzeşmesi terimi, fizyolojik bir yaklaşımla üretilmiştir; ancak olayı tam olarak ifade etmekten uzaktır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu terimi, fizyolojik bakımdan dudakların aldığı durumu ifade ettiği için doğru bir terimdir.

⁶ **Tarama Sözlüğü V**, Ankara 1971 (Benim iki karındaşım var idi, birisi kırk yaşında vefat etti... *ol bir* karındaşım dahi... “**Miftah-ül-Cenne XV. Yüzyıl**).

⁷ **Derleme Sözlüğü IX**, Ankara 1993, s. 3260.

yoluyla kelimenin ses dizisine katmıştır. Burada birinci aşamada (**öbir**), dilin ön tarafı kabarak, ön-yatay-yarı frekans benzeşmesi, ikinci aşamada (**öbür**), yarı-yuvarlaklık benzeşmesi gerçekleşmektedir. **o ile > oyile* > öyile > öyöle [öyle]8** gelişmesinde⁹, Anadolu ağızlarında yoğrulan **o ile** kelime grubunda, önce iki ünlü arasında bir ünsüz türemiş, sonra ses uyumu sağlanarak **öyle** kelimesi oluşturulmuştur. Burada ses türemesiyle birlikte ön dikey frekans benzeşmesi de sağlanmıştır. Ünsüz türemesiyle birlikte, kelime başındaki dar ünlünün söyleniş süresi yarı yarıya kısalmıştır.

Art zamanlı ses değişmelerinde, art zamandaki kelime, uyuma sahip olmasına rağmen, eş zamanda farklılaşmaktadır. Ancak bu farklılaşmış yapıda, uyum bozukluğu yoktur. Bu durum, **EAT gice > ST gece** değişiminde olduğu gibi dönemlerin tercihi olarak görünmektedir. Bu tür yapılar, ilerleyici uzak tam benzeşme neticesinde oluşmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi'nde (EAT) yarı benzeşme varken, Standart Türkçede (ST) daha ileriye gidilerek tam benzeşme sağlanmıştır. Eski Türkçe (ET) ve Memlûk Kıpçakçası¹⁰ (MK) dönemlerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan (**ET-KB11**) **bedük**, (> **MK-GT12**) **beyük** yapıları Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesi dönemlerinde (> **EAT-DK13**) **böyük**, (> **ST**) **büyük** şekillerine dönüşerek ünlü uyumu gerçekleştirilmiştir. **EAT böyük** yapısını tercih ederken, **ST büyük** yapısını tercih etmiştir. Her iki dönemde de kelimedeki ünlü uyumu sağlanmıştır. ST'de gerileyici uzak tam benzeşme sağlanarak, biraz daha ileri gidilmiştir. Bu değişimde, sırasıyla geniş-düz-ince ünlüden geniş-yuvarlak-ince ünlüye, geniş-yuvarlak-ince ünlüden dar-yuvarlak-ince ünlüye geçiş vardır. Dikkat edilirse geniş-düz-ince ünlüden dar-yuvarlak-ince ünlüye direkt bir geçiş olmamıştır. Bu, fizyolojiyle ilgili bir olaydır. Geniş-düz-ince bir ünlünün, dar-yuvarlak-ince bir ünlüye değişiminde ara bir dönem geçmesi gerekmektedir. Bu dönemde dil, yarı yüksek konumda kalmakta, sadece dudaklar yuvarlak bir şekil almaktadır. Bu

⁸ Ses bilgisi çalışmalarında fonetik ve fonolojik işaretler yerli yerinde kullanılmamaktadır. Köşeli parantezler, kelimelerin okunuşu (*[i:ne]*) ve fonları (*[a]*, *[e]* vd.) ifade etmek için kullanılır. Sağa eğik çizgiler, fonemleri ifade etmek için kullanılır: /ü/ # /ö/ (/güç/ # /göç/). /güç/ # /göç/ fonolojik karşılaştırmasında sadece /ü/ ve /ö/'ler fonemdir; g ve ç'ler ise güç ve göç kelimelerinde anlam ayırıcı olmadıkları için fondur, sağa eğik çizgi içinde gösterilemezler. Fonlar, fonetikte kullanılan yerlerine göre ya tek taraflı çizgiyle ya iki çizgi arasında (*ç-*, *-ç*, *-ç-*) veya köşeli parantez içinde (*[ç]*) gösterilirler. Seslerin, ünlü veya ünsüzlere bağlanıp bağlanmadıkları belirtilmek isteniyorsa, ünsüzlerle bağlantıyı göstermek için kısa çizgi (-), ünlülerle bağlantıyı göstermek için artı (+) işareti kullanılabilir (*-a-*, *-a*, *a-*, *+m+*, *m+*, *+m*, *-m+*, *+m-* gibi).

⁹ Bu tür gelişmeler, makalemizin ses türemesi bölümünde de incelenmiştir.

¹⁰ Memlûk Kıpçakçası, Anadolu Türkçesi'nden çok büyük ölçüde etkilenmiştir.

¹¹ Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig III**, İstanbul 1979, s. 68.

¹² Ali Fehmi Karamanoğlu, **Gülistan Tercümesi**, Ankara 1989, s. 218. (Eserin tamamlanma tarihi: 1 Eylül 1391)

¹³ Muhammed Ergin, **Dede Korkut Kitabı II**, Ankara 1991, s. 58. (Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 15. asırdan sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.)

ara dönem yaşanmadan, dar-yuvarlak-ince ünlünün oluşumu mümkün değildir. Seslerin değişim kanunları buna müsaade etmemektedir. Bu da, benzeşmelerde rastgeleliğin olmadığını göstermektedir. ET'deki (**ET-KB**¹⁴) **buçuk** kelimesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmamaktadır; kelimeye yaklaşık iki asır sonra 14. yüzyılda gerileyici uzak tam benzeşme (> **HT-NF**¹⁵ **buçuk**) sağlanarak, ünlü uyumu gerçekleştirilmiştir. Aynı yapı günümüze kadar gelmiştir (> **ST buçuk**). Eski Türkçe (**ET-KB**¹⁶) **edgü** kelimesiyle Orta Türkçe (> **MK-GT**¹⁷) **eygü** kelimesi ve (> **EAT-DK**¹⁸) **eyü** kelimesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu mevcut değildir. Bu durum, Anadolu ağızlarında (> **AA**¹⁹) **eyi** kelimesiyle giderilmiştir, aynı kelime Standart Türkiye Türkçesi'nde ünlülerin tam benzeşmesiyle (> **ST**) **iyi** yapısına bürünmüştür. Burada görüldüğü gibi düzlük-yuvarlaklık uyumunun gerçekleşmesi için, Anadolu ağızlarında ilerleyici uzak yarı benzeşmeye ihtiyaç olmuştur, böylece önce dar-yuvarlak-ince ünlüden, dar-düz ince ünlüye geçiş sağlanmıştır. Bu geçiş olmadan baştaki geniş-düz-ince ünlünün yerini dar-düz-ince ünlüye bırakması mümkün olmamış; ses değişim kanunları buna müsaade etmemiştir. Anadolu ağızları, -ü'nün düzleşmesini sağlayarak, dildeki ses değişim kanunlarını uygulamıştır. Bu yönüyle ele alındığında Anadolu ağızlarının yaptığı hizmet çok büyüktür. **ET-DLT**²⁰ **bürge**²¹ > **EAT-DK**²² **püre** > **LL**²³, **ST pire** gelişiminde olduğu gibi, bütün dönemlerde her iki ünlü uyumu da mevcuttur. ET ve EAT dönemlerinde dar-yuvarlak+geniş-düz yapısı tercih edilirken, Osmanlıca ve ST'de dar-düz+geniş-düz yapısı tercih edilmiş ve böylece düzlük benzeşmesi de sağlanmıştır; burada iki ünlü biraz daha benzeşir duruma gelmiştir. **ET-DLT, KB törü** > **TS**²⁴, **LO**²⁵, **ST töre**²⁶ gelişiminde, yuvarlaklık benzeşmesinden, düzlük-yuvarlaklık benzeşmesine geçilmiştir. Burada da benzeşmede biraz daha ileri gidilmiş, ek olarak açıklık ve genişlik benzeşmesi de sağlanmıştır. Yukarıdaki iki kelimeye görüldüğü gibi, ST'de ünlü uyumları, daha yakın benzeşmeler

¹⁴ Dipnot 4, s. 77.

¹⁵ Aysu Ata, **Nehcü'l-Feradis III**, Ankara 1998, s. 87.

¹⁶ Dipnot 4, s. 139.

¹⁷ Dipnot 5, s. 250.

¹⁸ Dipnot 6, s. 109.

¹⁹ **Derleme Sözlüğü V**, Ankara 1993, s. 1821.

²⁰ **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini** (Çeviren: Besim Atalay), Ankara 1986, s. 125

²¹ **Bürçe, bürge,üre AA** (**Derleme Sözlüğü**, 1993, Cilt: II)

²² Dipnot 6, s. 251.

²³ Ahmet Kırkkılıç, Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, **Lehçetü'l-Lûgat** (1732), Ankara 1999.

²⁴ **Tarama Sözlüğü V**, (**Sihah-ül-Acemi fi-l-Lûga**, XV. yüzyıl vd.)

²⁵ Recep Toparlı, Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmânî** (1876), Ankara 2000

²⁶ **Derleme Sözlüğü X**.

üzerine kurulmuştur. **ET-KB töpü** > **AA²⁷ töpe** > **KE²⁸**, **ST** tepe gelişmesinde, kelimenin iki aşama geçirdiği anlaşılmaktadır. Yarı açık-yuvarlak-ince + **dar-yuvarlak-ince** ünlü diziminden, yarı açık-yuvarlak-ince+yarı açık-düz-ince ünlü dizimine, oradan yarı açık-düz-ince+yarı açık-düz-ince ünlü dizimine geçilmiştir. Bu geçişte Anadolu ağızlarında tam benzeşmeye yakın bir benzeşme vardır. **ST**, **KE**'den beri gelen **tepe** kelimesine, dolayısıyla tam benzeşmeye sahip çıkmıştır. Bütün lehçe ve ağızlarda ünlü uyumu sağlanmıştır; ancak en ileri düzeyde benzeşme günümüzde **ST**'dedir.

Far. di:va:r > **EAT-DK²⁹ dıvar** > **ST duvar** gelişmesinde olduğu gibi, alıntı kelimelerin çoğu, ilk dönemlerden itibaren Türkçe ses kurallarıyla yoğrulmuştur. Kelimede **EAT**'nde düz-ince ses kalınlık-incelik uyumu çerçevesinde kalınlaştırılırken, **ST** çift dudak ünsüzü etkisiyle yuvarlak sesi tercih etmiştir. Bu ses olayında **EAT**'nde düzlük benzeşmesi sağlanırken, standart Türkçede **EAT**'ne kıyasla aykırılışma vardır. Bu aykırılışmanın sebebi, dar-düz ünlünün yanında, diş-dudak ünsüzünün bulunmasıdır. Burada ünsüz-ünlü benzeşmesi söz konusu olup, ünsüz-ünlü benzeşmesi, düzlük-yuvarlaklık benzeşmesinin önüne geçmiştir.

Ar. heva: > **ET-KB, EAT-DK, ST hava** gelişmesinde olduğu gibi, ünlü uyumu kuralları çerçevesinde **ET** döneminde de eş zamanlı gerileyici-uzak-tam benzeşme yoluyla alıntı kelimelerde de ünlü uyumu sağlanmaktadır.

ST'ye ait kelimelerin ses gelişimleri incelendiğinde, tonlulaşma yönünde bir ilerlemenin olduğu görülebilir. **ET boltukınta** kelimesi **ST**'deki şekliyle karşılaştırıldığı zaman, (**boltukınta** >) **olduğunda** şeklinde bir gelişmenin olduğu görülür. Bu durum, Türkçenin fonetik açıdan çok mükemmel aşamalar geçirdiğini gösterir. **ET**'deki on seslik bir yapı, **ST**'de dokuz seslik bir yapıya dönüştürülmüş, kelimedeki bütün tonsuzlar, tonlulaştırılmış ve ünlü uyumu sağlanmıştır. Bu gelişimi, içinde altı periyodik (ahenkli), üç aperiodyk (ahensiz), bir yarı periyodik (yarı ahenkli) olmak üzere on çalgılı bir orkestradan, yedi periyodik (ahenkli), üç yarı periyodik (yarı ahenkli) çalgılı bir orkestraya geçiş olarak değerlendirebiliriz. Başka bir hesaplama, içinde % 35 oranında davul bulunan bir orkestradan içinde % 11 oranında davul bulunan bir orkestraya geçiş sağlanmıştır. Bu, hem dil ve edebiyat hem de müzik kültürü açısından değerlendirildiğinde çok büyük bir estetik gelişmedir.

ST'deki ses değişimlerinin temelinde her zaman benzeşme veya aykırılışma yatmaktadır. Ses değişimlerinde tarihî süreç içinde hemen hemen her zaman tonlulaşma yönünde gelişme olmuştur. Böylece, kelimelerin fonetik olarak yeniden yapılandırılmasında, sık sık ses telleri devreye sokulmuş ve böylece **ST**

²⁷ **Derleme Sözlüğü X**, Ankara 1993. **Töpü** kelimesinin, 14. yüzyıldan önceki ağızlarda da yaşadığı anlaşılmaktadır.

²⁸ Aysu Ata, **Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı II (Dizin)**, Ankara 1997.

²⁹ Dipnot 8, s. 84.

ahenk temeli üzerine oturtulmuştur. Art zamanlı bir inceleme yapıldığında **ET bar** > **ST var** gelişiminde, +r (Sonogram çıktısı, sondaki r'nin sızıcı olduğunu göstermektedir.) v+ ile sızıcılık bakımından benzeşmektedir. **ET kör**-> **ST gör**-; **ET kümüş** > **ST gümüş**; **ET temir** > **ST demir**; **ET teniz** > **EAT-DK, AA deniz** > **ST deniz** gelişimlerinde, yanlarındaki tonlulardan (ünlüler) dolayı, kelime başındaki tonsuz ünsüzlerin yerlerini karşılıklarına bıraktıkları görülmektedir. **ET ked**-> **KE key**-> **EAT-DK gey**- > **ST giy**- gelişmesinde, +d+/-'nin yerini +y+/-'ye bırakmasının temelinde -e- ile +y+/-'nin birbirine yakın oluşum frekanslarına sahip olmaları yatmaktadır. **K**+ 'nin yerini **g**+ 'ye bırakmasında hem Türkçenin tonlulaşma sürecine girmesi, hem de komşu sesin tonlu olmasının etkisi vardır. -E-'nin daralmasının ana sebebi, -i-'nin, +y+/-'ye oluşum frekansı bakımından -e-'den daha yakın olmasıdır.

ET tög- > **EAT-DK, LL döğ**- > **LO, ST döğ**- > **ST döv**-; **ET, EAT ög**- > **LO, ST öğ**- > **ST öv**- gelişmelerinde, yuvarlak ünlüler çift dudak ünsüzlerini istemektedirler. Bu olayda fizyolojik yönden çift dudak benzeşmesi vardır. **ET tonuz** > **donuz** > **ST domuz** gelişiminde, baştaki ünsüz değimine ek olarak, -**n̄**- çevresindeki yuvarlak sesler sebebiyle yerini -**m**-'ye bırakmaktadır (-**onu**- > -**omu**-).

Bazı kelimeler, standart Türkçede yazıdaki şeklinden farklı telâffuz edilmektedir. Bunun sebebi yine benzeşmedir. **Mescit** kelimesindeki **c** sesi ile **s** sesi karşılık bakımından çapraz ünsüzlerdendir. ST'de yazıda karşılık bakımından düz veya çapraz ünsüzler³⁰, yan yana gelebilmelerine rağmen, konuşmada yan yana telâffuz edilemezler, telâffuzun gerçekleşebilmesi için, -**c**+ > (-**ç**+) sesinin +**s**- sesine ton bakımından benzeşmesi gerekir (+**sc**+ > +**sç**+). **Yazsın** [yassın] kelimesinde de aynı türden bir ilişki vardır. ST'deki bütün kelimeler üzerinde yaptığımız araştırmada (**Ar. tasdik** [tastik]), yan yana bulunan karşılıklı ünsüzlerden “düz veya çapraz karşılıklı tonlu” ünsüz, yerini “düz veya çapraz karşılıklı tonsuz”a bırakmaktadır. Bunun sebebi, fizyolojik olarak oluşumlarında ses telleri titreşmediği için tonsuz düz veya çapraz karşılıklı ünsüzlerin, tonlu düz veya çapraz karşılıklı ünsüzlere baskın gelmeleridir; bu tür ünsüzler için baskın ünsüzler terimini kullanmak yerinde olacaktır. Bu benzeşme, sadece kelime içinde yan yana bulunan karşılıklı ünsüzler için geçerlidir.

Saklanbaç > **saklambaç**, **Far. penbe** > **pembe** gelişmelerinde, **fizyolojik benzeşme** söz konusudur. Bu ses olayında, dudakta oluşan -**b**+ sesi, dış eti-

³⁰ *b-p (p-b), c-ç (ç-c), d-t (t-d), g-k (k-g), j-ş (ş-j), v-f (f-v), z-s (s-z) karşılıklı düz ünsüzler; b-ç (ç-b), b-t (t-b), b-k (k-b), b-ş (ş-b), b-f (f-b), b-s (s-b), c-p (p-c), c-t (t-c), c-k (k-c), c-ş (ş-c), c-f (f-c), c-s (s-c), d-p (p-d), d-ç (ç-d), d-k (k-d), d-ş (ş-d), d-f (f-d), d-s (s-d), g-p (p-g), g-ç (ç-g), g-t (t-g), g-ş (ş-g), g-f (f-g), g-s (s-g), j-p (p-j), j-ç (ç-j), j-t (t-j), j-k (k-j), j-f (f-j), j-s (s-j), v-p (p-v), v-ç (ç-v), v-t (t-v), v-k (k-v), v-ş (ş-v), v-s (s-v), z-p (p-z), z-ç (ç-z), z-t (t-z), z-k (k-z), z-j (j-z), z-f (f-z) karşılıklı çapraz ünsüzlerdir. Bu ünsüzler, çekim eksiz kelimelerde yan yana olursa, ST'de akustik ve fizyolojik sebeplerden dolayı telâffuz edilemezler veya bu ünsüzlerin telâffuzunda zorluk çekilir. (kullanım sıklığı az olan birkaç kelime hariç).*

burun sesi olan +n- yerine yine kendisi gibi dudakta oluşan +m- sesini tercih etmektedir (+nb+ > +mb+).

2. Aykırılışma

Türkçede bazı durumlarda benzeşen seslerin, bir zaman sonra aykırılıştıkları görülmektedir. KB, EAT-DK, LL, LO ana > ST anne; KB inan- > LL, LO, ST inan-; DLT kanı > EAT-DK hanı > LO, ST hani; DLT takı / daki > EAT-DK dahı > LO, ST dahi; ET KB Ar. attar > LO, ST aktar; Ar. muşamma > LO, ST muşamba gelişmelerinde aykırılışmalar vardır. Ana kelimesindeki -a ünlüsü, ST’de aykırılışmış ve kalınlık-incelik uyumunu kaybetmiş; -a’ya nazaran kapalı olan -e’nin tutunabilmesi için, ikinci bir -n+ üretilmiştir. Inan- kelimesindeki ı- ünlüsü +n+ ünsüzüyle komşu olduğu ve frekans azalması sebebiyle, yerini i- ünlüsüne bırakmıştır. Bu özelliği dolayısıyla in+ yapısı ST’de kelime başında bulunmaz. Hanı, dahı kelimelerindeki -ı ünlülerinin yerini -i ünlülerinin alması, -ı’daki yetersiz vurgu dolayısıyladır. Attar ve muşamma kelimelerinde ikiz ünsüzlerin aykırılışması söz konusudur. Kelimelerdeki aykırılışmaların temel sebebi, zamanında çok sık kullanılmalarıdır. Türkçede sık kullanılmayan kelimelerde, özellikle sık kullanılmayan alıntı kelimelerde fonetik farklılaşmalar olmamaktadır. Attar kelimesindeki aykırılışmanın sebebi, ST’de kelime başında atta yapısının bulunmaması ve konuşanların, bu yapının yerine Türkçe kelimelerin başında bulunan akta yapısını tercih etmeleridir. Türkçede aktar- fiilinden türetilmiş 13 farklı şekil vardır (aktarım, aktarılma, aktarış vd.). Buradaki ses olayında, görünürde alıntı kelime aykırılışma söz konusuysen, kelime Türkçenin fonetik kurallarına uydurulduğu için, derin yapıda benzeşme söz konusudur. Muşamma kelimesindeki ses olayının sebebi, kelimenin, zamanında sık kullanılması ve Türkçenin fonetik kurallarına uydurulmaya çalışılmasıdır. ST’de kelimelerde amma yapısı yoktur (Sadece sık kullanılmayan alıntı gammaz ve muamma kelimelerinde amma yapısı vardır.); buna mukabil, Türkçe kelimelerde ve çok kullanılan alıntı kelimelerde amba yapısı sıkça kullanılmaktadır (LO dolanbaç > ST dolambaç, saklanbaç > ST saklambaç; Ar. zanbak > zambak; Far. KE çeha:r-şenbe >> TİKT³¹ çeha:r-şanba >> ça:r³²-şanba > LL ça:rşanba > çarşanba > ST çarşamba; Far. ca:n-ba:z > LL, LO ca:nba:z > canbaz > ST cambaz, Far. anba:r > LO anba:r > anbar > ST ambar; İsp. embargo > ambargo vd.). Bu yönüyle bakıldığında, muşamba kelimesinin de derin yapısında benzeşme vardır.

3. Ses Türemesi

ST’de ses türemesi, akustik olarak dikey pozisyonda alçak veya orta frekanslar üretilmesiyle oluşan bazı ünlüleri, desteklemek amacıyla meydana gelir. Standart

³¹ Mehdi Ergüzel, Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*, IV. Cilt, 2. Kısım, Ankara 1999 (XIV. Yüzyıl).

³² Mustafa Canpolat, *Mecmû’atü’n-nezâ’ir*, Ankara 1995 (XV. Yüzyıl).

Türkçede bu ünlüler **u-** ile **ö-**³³ dür. Bu yolla, **DLT ut- > ST yut-, DLT ur- > ST vur-, DLT örgüç > hörgüç, DLT tuç > tunç** gelişmelerinde olduğu gibi, kelime başlarına ve içlerine ünsüzler getirilmiş ve kelimelerin dilde tutunmaları sağlanmıştır. **Y+** yarı ünlüsüyle, **u-** ünlüsünün yatay pozisyonda frekansları birbirine çok yakındır. **V+** ünsüzü, **u-** ünlüsü gibi dudakların yuvarlaklaşmasıyla oluşur. **H+** ünsüzü, bütün ünlüler gibi ses tellerinde oluşur; **h+** ünsüzünün, ünlülerden farkı, oluşumunda ses tellerinin titreşmemesi, sesini havanın tellerin iç çeperlerine sürtünmesinden almasıdır. Görüldüğü gibi, türeyen ünsüzlerle komşuları ünlüler arasında ya fizyolojik ya da akustik bir benzeşme vardır.

Türkçenin genel ses karakteristiğine uymayan **Fr. station [stasyon] (> ST istasyon)** gibi bazı alıntı kelimelerde, dar bir ünlü; **Far. rişte > ST erişte** gelişmesinde kapalı bir **e-** türemektedir. **ET Elig > ST elli** gelişmesinde eski Türkçedeki **+g**'nin düşmesiyle vurgusu zayıf olan **-i-** ünlüsünü daha vurgulu hâle getirip korumak için, kelimedeki **+I+** ünsüzüne ek olarak, bir **-I+** daha türetilmiştir.

Türkçede kelime tabanı ünlü veya ünsüz ile bitiyorsa, taban ile ek arasında duruma göre ünlü veya ünsüz girmektedir (**ev+i+m, onun ev+i+n+de, araba+y+ı**)³⁴; bu ünlü ve ünsüz türemelerinde de akustik veya fizyolojik benzeşme söz konusudur. Araya rastgele bir ünlü veya ünsüz girmemektedir. Bağlayıcılar, mutlaka uyum

³³ **Örgüç** kelimesindeki **ö** yarı kapalı olmalı. Kelime başına **h** ünlüsü getirilmesiyle **ö**'nün yarı açık olması sağlanmış ve kelimenin yeri sağlamlaştırılmıştır.

³⁴ Bağlayıcı ünlü ve ünsüzler konusunda hem terim hem de görev bakımından değişik görüşler bulunmaktadır. Dar ünlülerin türeme olduğu konusunda Banguoğlu (2000: 73) ve Demir (2004: 59) dışındaki araştırmacılar hemfikirdir. Banguoğlu ve Demir, söz konusu ünlülerin eklere dahil olduğunu ve ünlüyle biten kelimelerde düşüklerini ifade etmektedirler. Sadece **-lyor** ekinde **-I-**'nin düşmesi söz konusudur: **başlayı yorur > başlayø yorur** (Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara 1994, s. 129-130-TZ 75a) **> başlayø-yorøø (age.) > başlaøøyorøø > başlıyor**. Burada **başlayı** kelimesinin sonundaki zarf-fiil eki düşmüş ve geriye (**-uyor >**) **-yor** kalmıştır. **N, y, s, ş** ünsüzlerin türeme olduğu konusundaysa, ya sadece **n** ünsüzünü (Eker 2002: 196), (Demir, Yılmaz 2003: 164-165), **n,y** ünsüzlerini (Gülensoy 2000: 327), (Ergin 2003: 144), (Korkmaz 2003: 28,29) veya **n, y, s, ş** ünsüzlerinin hepsinin (Demir 2004: 69,70), (Çotuksöken 2001: 101) (Bozkurt 2004: 124-126) türeme olduğunu kabul edenler vardır. **N** sesinin, eski bir zamirin kalıntısı olduğu; **s**'nin, Altayca dönemine ait bir çokluk eki olduğu; **ş**'nin, beşer kelimesinin hecelenmesiyle ortaya çıkan **-şer** ekinin üleştirme sayı sıfatları üretirken kullanıldığı düşüncelerinden hareketle, bağlayıcı ünsüz olarak kullanılamayacakları ifade edilmekle birlikte, eskinin bir kalıntısı veya parçası da olsa, bu ünsüzler günümüzde bağlayıcı ünsüz görünümündedirler. Bunun için akustik, fizyolojik ve artikulatorik açıardan bir engel yoktur, sahip oldukları özellikleriyle bağlayıcı ünsüz görevi yapabilirler. Oluşum bölgeleri bakımından yatay pozisyonda alçak frekanslarda oluşan dar ünlülerin (**i, i, u, ü**) oluşumunda dil ile damak arasındaki mesafe dardır. Bunlara artikülasyon bakımından yakın olan **y, n, s, ş** bağlayıcı ünsüzlerinde de boğumlanma yerleri bakımından dil-damak etkileşimi, ünlülerdeki gibi darlık sınırları içindedir. Bağlayıcı seslerde olması gereken en önemli özellik, oluşumları esnasında tonlu veya tonsuz hava akımının engele takılmadan ağız veya burun yolundan sürekli çıkmasıdır; bunlar, akustik ve artikülasyon değer ve durumlarına göre, uygunluk bakımından 1. dar ünlüler, 2. y, 3. n, 4. s, 5. ş olmak üzere bir sıralandırmaya tâbi tutulabilir.

kuralları çerçevesinde türemektedir; **evim** kelimesindeki **e-** ve **-i-**, hem incelik hem de düzlük bakımından; **evinde** kelimesindeki **+n+** sesi, **+d+** ve **-i-**'ye ton bakımından; aynı şekilde, **arabayı** kelimesindeki **+y+** sesi de, **-a-** ve **-i'**ya ton bakımından benzeşmektedir.

EAT-DK ana-sı-y-ile > anasıyöle > ST anasıyöla [anasıyla]; EAT-DK aya-sı-y-idi > ayasıyödi > ST ayasıyödü [ayasıydı]; EAT-DK bey-leri-y-ile > beyleriyöle [beyleriyle] gelişmelerinde **ile** edatıyla, **i-** ek-fiili ünlüyle biten kelimelere geldiğinde, iki ünlü arasına **+y+** yarı ünlüsü girmekte ve sonra edatın baştaki ünlüsüyle **i-** ek fiili düşmektedir. Aynı kural, **ne idi > ne-y-idi > neyödi [neydi]; ne ise > ne-y-ise > neyöse [neyse]; ne ile > ne-y-ile > neyöle [neyle]; Ar. faide > fayide > fayöde > LL, ST fayda** gelişmeleri için de geçerlidir³⁵.

4. Ses Düşmesi

Türkçede kurallar çerçevesinde oluşan ses düşmesinin sebebi, kelimeleri üretirken az çaba sarfetmektir. **Ağabey**³⁶ (**[a::bey] >**) kelimesinde baştaki **a** sesi, **+ğ+**'nin uzatma özelliği (Coşkun 2000) sebebiyle uzun okunmakta, böylece **ağa** kelimesi uzun bir **a** (**[a:]**) şeklinde okunmaktadır; **a:bey** (**>**) kelimesindeki **-e-** sesi yerini, **+y**³⁷'nin frekans değerinin yakın olduğu **-i-**'ye bırakmakta (**a:biy >**); sonra, kelime sonundaki **+y**' düşmektedir (**a:biö [a:bi]**).

Almayacağım [almayaca:ım]³⁸ > almiyaca:ım > almiyıca:ım > almiyöca:öm > almiöccöm [almıcam] gelişmesinde, geniş sesler, daralmaktadırlar. Türkçede geniş sesler düşmezler; düşebilmeleri için önce daralmaları gerekir. Burada **-a-> -i-** değişimi olmaktadır. **+Y+** sesi, yarı ünlü dar bir ses olduğundan, düşmeye eğilimli seslerdendir; **EAT-DK, ST böyle > bö:öle [bö:le], (KB bek/berk, DK berk > LO³⁹, LL pek) iyi > pekiöi [peki:] > pekiö [peki]** gelişmelerinde de **+y+**'lerin düştüğü görülmektedir. **ET ne + ET için > EAT-TS neçün⁴⁰ > EAT-DK⁴¹ niçün > ST niçin DLT, KB oltur-/oldur- > DK, ST ootur-, ooturmak, DLT, KB keltür-/keldür- > KT-GT keötür- > EAT-DK geötür- [getür-] > LO, ST geötir- [getir-]** gelişmelerinde **-I+** akıcı sesi, baskın olan patlayıcı sesler yanında düşmektedir.

³⁵ Bang (2000: 98) **y'**nin türemesi sonucunda **i'**nin düştüğünü dile getirmektedir. Bazı yazarlar, **y'**nin türeme olduğunu ifade etmekte, ancak **i'**nin düştüğünden söz etmemektedirler. Diğer yazarlar ise **i'**nin **y'**ye dönüştüğünü ifade etmektedirler.

³⁶ **Lehçe-i Osmânî**'de **ağabey** ve **abi** kelimeleri yok, sadece **ağa** kelimesi var.

³⁷ **Y** sesinin, yatay pozisyonda ürettiği frekans ile dar ünlülerin frekansı birbirine çok yakındır.

³⁸ **Ğ** sesi, fonetikte [:] işaretiyle gösterilir.

³⁹ **Lehçe-i Osmânî** (1876)'de **pek iyi** kelimesi var.

⁴⁰ **Tarama Sözlüğü IV**, Ankara 1969, s. 2832 (**Ferhangname-i Sa'di Tercümesi XIV. Yüzyıl**)

⁴¹ Dipnot 8, s. 222.

DLT belgölüg > belöölüö > EAT-DK, LO belöölüö [bellü] > LL, ST belli gelişmesinde, Oğuz Türkçesi'nin karakteristik özelliği olarak hece başı ve kelime sonu **g**'lerin düşmesiyle birlikte vurgu frekans değerinin alçalması sonucunda orta hece **-ü-** ünlüsünün de düşmesi, **bellü** kelimesinin oluşmasını sağlamıştır; **-e-**'nin ilerleyici uzak etkisiyle, **-ü** ünlüsü yerini **-i** ünlüsüne bırakmış ve böylece ünlüler arasında düzlük bakımından benzeşme sağlanmıştır. **DLT, EAT-DK, LL yigirmi⁴² > yiöirmi [yi:rmi] > ST yirmi** gelişmesinde de hece başındaki **g** düşmektedir. **KB er- > KT-GT ir- > EAT-DK, ST iö- [i-]; ET erser > KB, DLT erseö > GT irseö > DK, ST iöseö [ise]; DK gide yorır > AA gideyorıö > AA gideyoröö > ST gidiyor > ST gidiyöö [gidiyo]** gelişmelerinde kelime sonundaki **r** sesi düşmektedir. **R** sesi, tonlular arasında titrek, sonda ise sızıcıdır; **+r** sesinin düşmesinin sebebi, dar alanda sızıcı olmayıp, açık alanda sızıcı olmasıdır. Türkçede **h** sesi, ses tellerinin iç çeperlerinde oluşan bir sestir ve iki ünlü arasında kaldığı zaman düşmektedir; düşme sebebi ünlülerle aynı yerde oluşmasıdır. Ünlülerden tek farkı, oluşumu esnasında ses tellerinin birbirlerine bitişmemesidir (**hastahane > hastaöane [hasta:ne], postahane > postaöane [posta:ne], pahalı > paöalı [pa:lı], tuhaf > tuö:af [tu:af]**).

TS-III, LL ısıcak > ST ösıcak [sıcak]; TS-III ısıtma > ST ösıtma [sıtma] gelişmelerinde zamanla vurgusu azaldığı için **ı** ünlüsü tutunamayıp düşmüştür. Aynı şey, **Ar. daki:ka > LO, ST daki:ka > dakika > ST daköka [dakka]; ST dil bilimi > ST dilbilimö [dilbilim]; (ET ilgerü)+le- > (DK-EAT ilerü)+le- > ileri+le > LO, ST ilerö+le [ilerle-]; karın+ı > KB, EAT-DK, ST karönı [karnı]** gelişmelerinde vurgusu iyice azalmış olan dar ünlüler düşmektedir.⁴³ **EAT-DK Burada > (AA buru / buri)⁴⁴buruda > buröda [burda]; EAT-DK orada > (AA oru)⁴⁵oruda > oröda [orda]** gelişmelerinde geniş ünlüler düşmez. Türkçede geniş ünlü düşmesi yoktur, çünkü geniş ünlülerin yatay pozisyon frekanslarının yüksekliği buna izin vermez. Dolayısıyla bu geniş ünlülerin zaman dilimi içinde önce daralması gerekir; daralma Anadolu ağızlarında yaşandıktan sonra, ünlü düşmesi standart Türkçede gerçekleşir. **Gazete > gazite > gasöte [gaste]** gelişmesinde de orta hece geniş ünlüsü önce daralmakta ve kısalmakta, sonra düşmektedir; düşmesiyle birlikte **+t+** ünsüzünün etkisiyle, **+z+** ünsüzü yerini karşılığına bırakmaktadır. Böylece birbirine ton bakımından benzer iki ünsüzün yan yana gelmesi sağlanmış olmaktadır. Türkçenin fonetik yapısı çok

⁴² Burada **g** geç dönemde düşmüştür.

⁴³ Orta hece ünlüsünün düşmesiyle ilgili olarak Muğla Üniversitesi Fonetik Araştırma ve Uygulama Merkezi Dr. Atilla Kırıl Fonetik Lâboratuvarı'nda orta hece ünlüsü düşmesi yaşanan kelimelerin hepsinde yaptığımız deneysel çalışmalarda orta hece ünlüsünün vurgusunun azaldığını tespit ettik; düşme vurgu azalması sebebiyle olmaktadır. Diğer dar ünlülerin düşme sebebi, yine vurgu kaybı olmasıyla ilgilidir.

⁴⁴ **Derleme Sözlüğü X**, Ankara 1993, s. 3794

⁴⁵ **Derleme Sözlüğü IX**, Ankara 1993, s. 3290

sağlamdır ve asla rastgeleliğe müsaade etmez. **Ar. misk** (> **LL, ST misk** > **ST misø**) kelimesinin sonundaki tonsuz patlayıcı ünsüz konuşmada düşer; **+k**'nin düşmesinin sebebi, gibi edatıyla kullanılmasıdır (Mis gibi kokuyor.). Türkçede sızıcı tonsuz+patlayıcı tonsuz+patlayıcı tonlu/patlayıcı tonsuz birlikteliği fonetik kurallara aykırıdır. Ünlüyle başlayan bir edat olsaydı, **+k** ünsüzü düşmezdi. **Üstteğmen** > **üsøteğmen** [**üsteymen**] gelişmesinde de aynı fonetik kurallar geçerlidir.

Türkçe kelimelerde taban-kök ilişkisi dışında ikiz ünsüz bulunmaz. İkiz ünsüzlü alıntı kelimelerdeki ünsüzlerden biri düşer (**Ar. hammam** > **LL, ST hamam**, **Ar. kassap** > **LL kasap**, **Ar. kerre** > **EAT-DK kerre** > **ST kere**). İkiz ünsüzlü alıntı kelimelerdeki ünsüzlerden birisinin düşmesinin temel sebebi, kelimenin sık kullanılır olması, içinde düşmeye eğilimli **l** ve **h** ünsüzlerinin bulunmaması ve ikiz ünsüzün her iki yanında aynı açık ve yarı açık ünlülerin bulunmasıdır. Alıntı kelimelerde ortada bulunan yan yana iki **n** ünsüzünden biri, komşu aynı açık ve yarı açık ünlülerin vurgusunu kuvvetlendirici olduğu için düşmez.

TS-V sütlü aş > **LO, ST sütlaç**; **güllü aş** > **LO, ST güllaç**; **ET ne** + **ET için** > **EAT-TS neçün**⁴⁶ > **EAT-DK**⁴⁷ **niçün** > **ST niçin**; **EAT-TS**⁴⁸ **ne asıl** > **ST nasıl**; **LL**⁴⁹ **kahve altı** > **ST kahvøaltı** [**kahvaltı**]; (**Far. ba:za:r** > **pazar**) + **ertesi** > (**AA baza**⁵⁰) > **pazaø ertesi** > **LO**⁵¹, **ST pazaøertesi** [**pazartesi**] gelişmelerinde açık ünlülerin, yarı açık ünlüleri, açık ve yarı açık ünlülerin, kapalı ve yarı kapalı ünlülere baskın gelmeleri ve onları düşürmeleri söz konusudur. Açık ve yarı açık ünlüler Türkçede baskın ünlülerdir; baskın olmalarının sebebi, ses dalgalarını taşıyan havanın, çeperleri geniş alanda oluşmasıdır. **Sütlaç**, **güllaç** kelimelerinde **-ü-** ünlüsü, **-a-** ünlüsünün etkisiyle; **niçin** kelimesinde **ü-** ünlüsü, **-e** ünlüsünün etkisiyle; **nasıl**, **kahvaltı** kelimelerinde **-e** ünlüsü, **a-** ünlüsünün etkisiyle; **pazartesi** kelimelerinde **e-** ünlüsü, **-a** ünlüsünün etkisiyle düşmüştür. Ünlüler, baskın olma bakımından yukarıdaki örnekler dikkate alındığında **a** > **e** > **ü** şeklinde sıralanır.⁵²

⁴⁶ **Tarama Sözlüğü IV**, Ankara 1969, s. 2832 (Ferhangname-i Sa'di Tercümesi XIV. Yüzyıl)

⁴⁷ Dipnot 8, s. 222.

⁴⁸ Dipnot 18, s. 2863 (**Ebamüslimname XV. Yüzyıl**).

⁴⁹ Şeyhülislam Mehmed Esat Efendi, **Lehçetü'l-Lügat**, 1732 yılı, hazırlayan Doç. Dr. H. Ahmet Kırkkılıç, s. 371

⁵⁰ **Derleme Sözlüğü II**, Ankara 1993, s. 586.

⁵¹ Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmânî**, 1876 yılı, hazırlayan Prof. Dr. Recep Toparlı, s. 782.

⁵² **Nere** yapısı, **ne+re** (isim+yön gösterme hâli eki).

5. Yer Değiştirme

ST'de sadece bir kelime de ünsüzler yer değiştirmektedir. **Far. çehar-yek** >> (**ça:r**⁵³-**yek**)⁵⁴ >>>⁵⁵ **LO, ST çeyrek** gelişmesinde yarı ünlü -y+ sesi, titrekle +r- sesinin önüne geçmektedir. Burada yarı ünlü olan -y+'nin, titrekle olan +r-'nin önüne geçtiği görülmektedir. Yer değiştirme ile ilgili örnekler, Anadolu ağızlarında Standart Türkçeye nazaran bolca bulunmaktadır. Bu durum, ST'deki bir heceli kelimelerin sonundaki iki ünsüzün dizilişiyle yakından ilgilidir (**Türk, sarp, alt, üst** vd.). Bir heceli kelimelerin sonundaki ünsüzlerin dizilişi ya akıcı+sızıcı/patlayıcı ya da sızıcı+patlayıcı şeklindedir; yer değiştirme, bu ses düzeninin, kelime ortasına yansımış şekli gibi görünmektedir. Yer değiştirmenin temelinde akıcı veya daha akıcı ünsüzlerin öne çekilmesi yatmaktadır; başka bir deyişle yer değiştirmede karakteristik olarak, fizyolojik bakımdan geniş alanda oluşan ünsüzlerin, dar alanda oluşan ünsüzler önüne geçmesi söz konusudur. Standart Türkçedeki ses olaylarıyla sınırlandırıldığı için, makalede geçiş dönemleri hariç, Anadolu ağızları ile ilgili örneklere yer verilmemiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

ST'deki ses olaylarının incelendiği bu makalede, konuyla ilgili olarak dil bilgisi kitaplarındaki ses bilgisi bölümleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ülkemizde deneyli ses bilgisi çalışmaları yapmak için laboratuvarların bulunmaması ve dolayısıyla deneyli ses bilgisi çalışmalarının yapılamaması, kitapların ilgili bölümlerinin bilimsel anlamda hazırlanamamasına; fonetik-morfoloji, fonetik-sentaks alanlarında araştırmalar yapılamamasına sebep olmuştur. Ses bilgisi çalışmalarının kulakla yapılmasının, konuyla ilgili çalışanları her zaman doğru sonuca götürmesi mümkün değildir; çalışmaların yapılabilmesi için elektronik ortamlara da ihtiyaç bulunmaktadır; bu ortamlarda ses görünür hâle getirilebilmekte ve çok yönlü olarak incelenebilmekte, değerlendirilebilmektedir.

Ses bilgisi çalışmalarında sözlü veya yazılı olarak kayıt altına alınmış tarihî ve günümüz verilerinden de faydalanmak gerekmektedir. Bu veriler, ses gelişimlerinin seyrinin tespit edilebilmesi konusunda ana ve yardımcı kaynak olma özelliği taşımaktadır. Deneyli ve kaynaklı çalışmaların bir arada yapılması, ses çalışmalarına bilimsel özellik kazandıracak ve yapılacak çalışmaların çokluğuna bağlı olarak, Türkçenin seslerle ilgili kurallarının tespit edilmesini sağlayacaktır. Böylece, geçmişte kayıt altına alınmış malzemelerdeki yanlışların tespit edilebilmesi ve ileride meydana gelecek ses olayları konusunda tahminlerde bulunulması sağlanmış olacaktır. Türkçenin özellikle kelime, kelime grubu ve cümle ile ilgili tespitlerin yapılabilmesi için, kesinlikle ses çalışmalarına ihtiyaç vardır.

⁵³ Bk. dipnot 45.

⁵⁴ **Türkçe Sözlük** (TDK), Ankara 2005.

⁵⁵ Arada iki aşama daha olmalı (> ünlü kısaltması > incelik benzeşmesi >), ancak taradığımız yazılı metinlerde tanıklara rastlayamadık.

Ses bilgisi; şekil ve cümle bilgisiyle anlam bilimin ana kaynağıdır ve ses olmadan kelime, cümle ve anlamın oluşması mümkün olmayacağı dikkate alınır; sesle ilgili çalışmalara çok önem verilmesi ve çalışmaların yoğunlaştırılması gerektiği kendiliğinden anlaşılabilir. Hâl böyleyken, ülkemizde ses çalışmalarına hemen hemen hiç önem verilmediği görülmektedir. Ses çalışmalarında sadece görünür yönle yetinilmektedir.

Sonuç olarak ses olayları araştırmalarıyla ilgili olarak aşağıdaki öneriler yapılabilir:

1. Ses olayları araştırmalarında yöntem ve kuramlar geliştirilmelidir.
2. Ses olayları tespit çalışmalarında deneyli araştırmalar yapılmalıdır.
3. Ses olaylarında görünürden daha çok derin yapıyla ilgilenilmelidir.
4. Ses olaylarıyla ilgili çalışmalarda, konuyla ilgilenen bilim adamları ortak çalışmalı ve projeler üretmelidirler.
5. Ses olayları, öğrenenleri düşünmeye sevk edecek şekilde açıklanmalıdır. Sadece görünürün ifade edilmesiyle bunu başarmak mümkün değildir.
6. Ses olayları, 1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme başlıkları altında toplanmalıdır.
7. Aynı başlık altında farklı ses olaylarına rastlamak mümkün olabileceği için, anlatımda çok yönlülük tercih edilmelidir.
8. Ses olayları, tarihî olarak incelenmeli ve mutlaka ses olayının ilk ortaya çıkış dönemi belirtilmelidir. Aksi takdirde, ses gelişmesinden bahsetmek ve bilimsellik mümkün olmaz.
9. Standart Türkçe'yle ilgili ses olaylarının tespitinde, Anadolu ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmalardan faydalanılmalıdır.
10. Ses olaylarının gelişiminde ara tanıklar mutlaka belirtilmelidir.
11. Ağızları ilgilendiren ses olaylarıyla, standart Türkçeyi ilgilendiren ses olayları ayrı başlıklar altında toplanmalıdır.
12. Kullanılan terimlerin ortak olması sağlanmalıdır.
13. Terim adlarını verirken, psikolojik, akustik, fizyolojik fonetik alanlarından yola çıkılmalıdır.
14. Kullanılan fonetik işaretlerde ortak hareket edilmelidir.
15. Ses olayları çalışmalarında kelimelerin okunuşları çok önemli olduğu için, alıntı kelimelerin orijinallerinin okunuşlarıyla ilgili çalışmalarda yerine göre Arap, Fars, Fransız, İngiliz dilleri uzmanlarıyla diğer dillerin uzmanlarına başvurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Arat, R. R., (1979), **Kutadgu Bilig III**. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ata, A., (1997), **Rabgûzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı II (Dizin)**. Ankara: TDK.

Ata, A., (1998), **Nehcü'l-Feradis III**. Ankara: TDK.

Atalay, B., (1986), **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**. Ankara: TDK.

Banguoğlu, T., (2000), **Türkçenin Grameri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Bilgin, M., (2006), **Anlamdan Anlatıma Türkçemiz**. Ankara: Anı Yayıncılık.

Boz, E., (2006), “**Türk Dili ve Kompozisyon I**” Ses Bilgisi, Türkçe Kelimelerde Belli Başlı Ses Olayları ve Özellikleri. Konya: Tablet Kitabevi. 76-90.

Bozkurt, F., (2004), **Türkiye Türkçesi**. İstanbul: Kapı Yayınları.

Canpolat, M., (1995) **Mecmû'atü'n-nezâ'ir**. Ankara: TDK.

Coşkun, V., (2000), Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 9, 251-260.

Çotuksöken, Y., (2001), **Uygulamalı Türk Dili**. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demir, N.-Yılmaz, E., (2003), **Türk Dili El Kitabı**. Ankara: Grafiker Yayıncılık: 15.

Demir, T., (2004), **Türkçe Dilbilgisi**. Ankara: Kurmay yayınevi.

Derleme Sözlüğü II, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü V, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü IX, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü X, (1993), Ankara: TDK.

Eker, S., (2002), **Çağdaş Türk Dili**, Ankara: Grafiker Yayınları: 7.

Ercilasun, A., B., (2005), “**Türk Dili ve Kompozisyon**”, Türkçede Sesler, Türkçede Seslerin Sınıflandırılması, Türkçenin Ses Bilgisi ile İlgili Kurallar, Ankara: Ekin Kitabevi. 77-97.

Ergin, M., (2003), **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Yayınları.

-----, (1991) **Dede Korkut Kitabı II**. Ankara: TDK.

Ergüzel, M., (1999), **Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, IV. Cilt, 2. Kısım, Ankara: TDK.

Gencan, T., N., (1971), **Dilbilgisi**, Türk Dil kurumu Yayını: 334.

Gülensoy, T., (2000), **Türkçe El Kitabı**, Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama.

Güneş, S., (2003), **Türk Dili Bilgisi**, İzmir: DEÜ Rektörlük Matbaası.

Karamanoğlu, A., F., (1989), **Gülistan Tercümesi**. Ankara: TDK.

Kırkılıç, A., (1999), **Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, Lehcetü'l-Lügat**, Ankara: TDK.

Oyar, A., (2006), “**Üniversiteler İçin Türk Dili**”, L. Doğan (ed.) Ses Bilgisi. Ankara: Nobel Basımevi. 49-64.

Tarama Sözlüğü IV, (1969), Ankara: TDK.

Tarama Sözlüğü V, (1971), Ankara: TDK.

Toparlı, R., (2000), **Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî**, Ankara: TDK.

Türkçe Sözlük, (2005) Ankara: TDK.

